

KŐFALVI TAMÁS

Pécsvárad központi hely szerepe a középkorban

A magyarországi városfejlődés és városhálózat sajátos voltát már régen felismerték a középkor kutatói.¹ A városiasodás kapcsán legtöbbször annak alacsony színvonalára hívták fel a figyelmet, ugyanakkor azonban azt is el kellett ismerni, hogy a magyar városfejlődést, sőt magát a város fogalmát sem lehet mechanikusan összehasonlítani a nyugat-európai folyamatokkal. Ennek nyomán a magyar várostörténeti szakirodalom egyik központi témájává vált a magyar városiasodás specifikumainak meghatározása, illetve az ezek figyelembe vételével történő összehasonlító elemzések elvégzése.

A különböző szempontú – főként nyugati mintákra támaszkodó – városértelmezések révén a városnak minősített települések száma meglehetősen széles határok között mozgott, aminek következtében szélsőségesen eltérő képek alakultak ki a középkori Magyarország városiasodottságáról. Csánki Dezső még valamennyi oppidumot és az éves vásárt tartó falvakat is a városok közé sorolta,² aminek következtében a 16. századi Magyarországon kb. 800 város létét kellene feltételeznünk. Mályusz Elemér hiperkritikát gyakorolt ezen felfogással szemben, és csak 30 települést sorolt a városnak tekinthetők közé.

Az elmúlt évtizedekben több kísérlet is történt arra vonatkozólag, hogy a fent említett – túl magasnak, illetve túl alacsonynak tűnő – becslések között valamiféle középútat lehessen találni, s ezáltal a középkori magyar városhálózat árnyaltabb és hierarchikusabb képét lehessen megrajzolni. A legnagyobb problémát a magyar településfejlődés egyik sajátosságát képviselő mezővárosok (oppidumok) értékelése jelentette. Ezt a településtípust a korai vizsgálatok homogén masszaként kezelték, és kollektíve a városok közé sorolták, vagy éppen kizárták ebből a kategóriából. Az 1970-es évektől kezdődően indultak meg számottevő lendülettel azok a kutatások, amelyek során a kutatók már igyekeztek olyan szempontot találni, amelynek segítségével a sok száz magyarországi mezőváros közül kiemelhetők azok, amelyek ténylegesen városi funkciókat láttak el, és így tulajdonképpen városnak tekinthetők.

¹ Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. In: Társadalomtudomány 6 (1926) 375–379.; Elemér Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1927) 356–407.; Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. In: Századok 78 (1944) 36–62.

² Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.

Fügedi Erik a koldulórendek jelenléte és a városiasodás foka között próbált összefüggést találni.³ Vizsgálatai alapján ugyan nem tudta kimutatni, hogy a koldulórendek jelenléte valamely településen feltétlenül annak városias jellegét mutatná, ám az bebizonyosodott, hogy a koldulórendek – s még inkább az ispotályok – jelenléte erősítette egyes mezővárosok városiasságát. Kubinyi András a külföldi egyetemekre beiratkozók számának vizsgálatában vélte megtalálni azt a szempontot, amelynek alapján a magyarországi települések városiasodottságának foka vizsgálható. Az e szempont alapján elvégzett vizsgálat ugyancsak megerősítette, hogy a valódi városok mellett a földesúri városok és a mezővárosok egy részét is a magyarországi városhálózat elemeinek kell tekinteni.⁴ A koldulórendek jelenléte és az egyetemjárás vizsgálata mellett a kereskedelmi forgalomban betöltött szerep volt az a szempont, amelynek segítségével úgy tűnt, hogy a mezővárosok addig homogénnek tekintett csoportját árnyalni lehet. A mezővárosok kereskedelmi szerepvállalását, s ennek nyomán kézműves és kereskedőrétegük létezését már Szűcs Jenő is felfedezte, sőt a városok körüli piackörzetek meghatározására is kísérletet tett.⁵ Bácskai Vera már egész monográfiát szentelt a mezővárosoknak, beleértve azok kereskedelmi kapcsolatrendszerének feltérképezését is.⁶ Mindezek mellett természetesen voltak olyan – nyugat-európai kutatásokban bevált – szempontok is, amelyeket a magyarországi viszonyokra a források hiánya, illetve esetlegessége miatt nem lehetett alkalmazni.⁷ A fentebb ismertetett kutatásoknak kétség kívül nagy érdeme ugyan, hogy bebizonyították: a mezővárosok és a földesúri városok között is voltak olyanok, amelyek jelentős városi szerepkört töltöttek be, ennél fogva a települések ezen csoportja körültekintő és alapos vizsgálatokat igényel. Ezen túlmenően azonban nem tudtak általánosan és következetesen használható vizsgálati rendszert felállítani annak érdekében, hogy az egyes települések városiassága összehasonlítható igénnyel is tanulmányozható legyen, és ez alapján a magyarországi településeket árnyalt kategóriákba lehessen sorolni.

³ Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Századok 106 (1972) 69–94.

⁴ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Településtudományi Közlemények 23 (1971) 58–78. (a továbbiakban: Kubinyi, 1971.)

⁵ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. Lásd még: Granasztói György: A középkori magyar város. Bp. 1980. 198–203.

⁶ Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a 15. században. /Értekezések a történeti tudományok köréből 37./ Bp. 1965. 71–81.

⁷ Ilyen volt például a városhierarchia lakosságszám alapján történő felállítása. Ennek magyarországi alkalmazhatatlanságára l. Kubinyi, 1971. 60.

A magyar városfejlődés vizsgálatában úttörő jelentőségű paradigmaváltást jelentettek Kubinyi Andrásnak az 1980-as években induló és azóta folytatott kutatásai. Ennek – ugyancsak nyugati történetírói mintákon alapuló – lényege, hogy az egyes települések városiasságáról sokkal realisabb kép nyerhető akkor, ha nem csupán egyetlen szempont, hanem egy összetett szempontrendszer – Kubinyi terminológiájával: „kritériumnyaláb” – segítségével vizsgáljuk azokat. Kubinyi András ezen kritériumrendszerét, illetve ezekre épülő kutatásait tanulmányok és monográfiák keretében folyamatosan publikálja,⁸ de módszerét mások is átvették.⁹ Az általa felállított rendszer egyik nagyhatású, és hosszú terminológiai vita végére pontot tevő, legalábbis e vita élet csökkentő újítása, hogy a korábban homogénként kezelt, illetve kevésbé árnyalt ’város’ fogalmat – a szintézis szintjén – alkategóriákra bontja.¹⁰ Ennél is szimpatikusabbnak kell azonban tartanunk, hogy az analitikus kutatások szintjén központi helyekről, illetve központi funkciókról beszél, megtalálva ezáltal a komparatív kutatásokhoz használható közös terminológiai nevezőt. A módszer további előnyét jelenti a centralitási pontrendszer, amely az egyes települések központi hely jellegét egzakt módon képes kifejezni.¹¹

⁸ A városiasság több – földrajztudósok és régészek által meghatározott – szempont együttes figyelembe vételén alapuló első vizsgálatára: Kubinyi András: Szeged a középkori magyar városhierarchiában. In: Somogyi-könyvtári műhely 1984/3. 96–106., illetve újabb kiadása: Kubinyi András: Városfejlődés és városiasság a középkori Alföldön és az Alföld szélén. /Dél-alföldi évszázadok 14./ Szeged, 2000. (a továbbiakban: Kubinyi, 2000.) 187–195. A történettudomány és a korszak forrásadottságainak megfelelően átalakított szempontrendszer legújabb közlése: Kubinyi, i. m. 13–15.; Az egyes megyékre vonatkozó eddig megjelent vizsgálati eredmények: Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: A Tapolcai Városi Múzeum közleményei 1 (1989) Tapolca, 1990. 319–335. (Vas, Zala, Somogy, Veszprém); Kubinyi András: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk.: Dénes József. Csepreg, 1996. 130–148. (Sopron, Moson, Győr); Kubinyi András: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 499–518.; Kubinyi András: Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén. In: Kubinyi, 2000. 7–101.

⁹ Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Vonyó József. /Tanulmányok Pécs történetéből 9./ Pécs, 2001. (a továbbiakban: Kubinyi, 2001.) 45.

¹⁰ Egy 16. század eleji lengyel osztályozást alapul vevő tipológiája: 1. elsőrendű város, 2. másodrendű város, 3. kisebb városok és jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok, 4. közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, 5. részleges városfunkciójú mezővárosok, 6. átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, 7. jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak. Kubinyi, 2000. 15.

¹¹ Az egyes centralitási funkciók pontértékét l. Kubinyi, 2000. 13–15.

Sajnos, a kelet-dunántúli területekre vonatkozó vizsgálatok eredményei még nem láttak napvilágot, mindössze a Pécsre vonatkozó adatok jelentek meg.¹² Eszerint Baranya megyét egyértelműen Pécs „uralma” jellemezte, mert a megye központi helyeinek viszonylag nagy száma (53) ellenére Pécs centralitási pontszáma (39) messze felülmúlja az utána következő Pécsvárad és Siklós centralitási pontjainak számát (16–16).¹³ E két utóbbi település ezzel éppen csak bekerül a központi helyek 4. csoportjába (közepes városfunkciót ellátó mezővárosok), azaz éppen csak városnak nevezhetőek.¹⁴

Pécsvárad esetében a városiasság egyik kétségtelen záloga, amely ugyanakkor a városi fejlődés megrekedésében is nagy szerepet játszott az volt, hogy Pécsvárad az apát uradalmi központja, s ezáltal a monostor birtokainak irányítási, az apátság népeinek alsó fokú igazságszolgáltatási és tizedszedési centruma is volt.¹⁵ A település konventje a 13. század közepétől folyamatosan látott el hiteleshelyi feladatokat, s ezáltal jelentős vonzerőt jelentett a környék lakossága számára. A konvent ügyfeleinek lakhelye és a konvent emberei által teljesített külső megbízások színhelyei alapján megrajzolható a hiteleshely hatóköre, amelyre természetesen nagy hatással volt a pécsváradinál jóval tekintélyesebb és nagyobb forgalmat lebonyolító pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységének elszívó hatása.¹⁶

A pécsváradai konvent tevékenysége elsősorban Baranya megye észak–keleti részét érintette, ebben a régióban szinte minden település kapcsolatba került Pécsváraddal. Kevésbé volt intenzív, de még mindig jelentős működést fejtett ki a konvent a megye délebbi területein, elsősorban a Pécstől dél–nyugatra fekvő Bogád, Bodony, Ózd, Füzes, Gerde vidékén. A hiteleshelyi működés területe, bár egyre csökkenő intenzitással, de egészen a megye déli részéig elnyúlt. A szomszédos megyék közül Bodrog, Somogy, Tolna és Valkó megyében is kimutatható a konvent

¹² Kubinyi, 2001. 43–52.

¹³ Uo. 47–48.

¹⁴ Uo. 45–46.

¹⁵ A pécsváradai apátság birtokállományáról és szolgálonépeiről. Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: Pécsvárad. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad, 2001. 113–127.

¹⁶ A pécsi káptalan hatókörének elemzését l.: Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526). In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 9–22. Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353) /Tanulmányok Pécs történetéből 4./ Pécs, 1998. 79–95.

külső hiteleshelyi munkája.¹⁷ Ennél természetesen jóval szűkebb lehetett Pécsvárad piackörzete, amely a konvent hiteleshelyi működésének törzsterületével eshetett egybe. Pécsváradon a középkorban két hetipiacot tartottak, az egyiket a hegyen, Szent Péter temploma mellett, a másik pedig Olaszfalva településén, s míg az előbbi vasárnaponként, ez utóbbi szerdánként működött. A piacok minden bizonnyal fellendítették a hiteleshely forgalmát és viszont: az ügyeik elintézése végett érkezők minden bizonnyal a piacokat is meglátogatták. Sajnos, a hiteleshelyi oklevelek fennmaradásának esetlegességei miatt ez a kölcsönhatás – az oklevélkiadás napi megoszlásának vizsgálata révén – csak korlátozott mértékben mutatható ki.

A pécsváradai konvent oklevéladó munkájának napi megoszlása (1254–1526)

Az oklevélkiadás napja	A kiadott oklevelek darabszáma
Vasárnap (piacnap)	94
Hétfő	127
Kedd	107
Szerda (piacnap)	123
Csütörtök	120
Péntek	135
Szombat	101

A táblázat adatiból annyi látható, hogy az oklevéladás intenzitása vasárnap volt a legkisebb, amiben minden bizonnyal nagy szerepet játszott, hogy egyházi ünnepnapról volt szó. Sajnos, az oklevelek számának alakulása nem tükrözi egyértelműen a piacok és a hiteleshely működésének szinkronitását. A vasárnapi piacnap után megugrik ugyan az oklevéladás intenzitása, ám ugyanez nem figyelhető meg a szerdai piac esetében. Ugyanakkor a szerdai napokról fennmaradt oklevélmennyiség nem tükrözi a konvent piacnapon megnövekvő munkáját sem, hiszen például a pénteki napon kiadott oklevelek száma jóval meghaladja a szerdai napon keltekét. A piacnapokon megnövekvő forgalom abból a szempontból sem igazolható, hogy az e napon kiadott oklevelek többsége jelentés (relatio), vagyis a konvent oklevéladó kapacitását a bevallások (fassio) felvétele és írásba foglalása korántsem tette próbára.

¹⁷ Jóllehet a konvent e megyékben zajlott eljárásának gyakorisága a fennmaradt anyag alapján csak szórva-nyosnak minősíthető, Pécsvárad földrajzi elhelyezkedése alapján mégis feltételezhetjük, hogy az itt végzett tevékenysége – bár nyilván nem érte el a Baranya megyei intenzitását – hiteleshelyi munkájának jelentős hányadát tehetta ki.

Természetesen fontos hangsúlyozni, hogy mivel az oklevelek fennmaradása esetleges, a vizsgált minta tág időszakból (1254–1526) származik, és az actum-datum időrend¹⁸ a konvent munkájában nem követhető nyomon, ezért az ilyen jellegű vizsgálatok eredménye komoly kritikával kezelendő. Annyi mindenesetre – az oklevéladó tevékenység tanúsága nélkül is – elmondható, hogy a két piac jelentős forgalmat bonyolíthatott le, amit az is bizonyít, hogy a pécsváradi apát és a városban lakó hospesek között a 13. században zajló pernek egyik fontos eleme a piacok jövedelmeinek a sorsa volt. A per során a hospeseknek sikerült elérniük, hogy megkapják Olaszfalvát és nyolc, hospesek kapta mansiót a Váralja nevű településrészből, ám a két piac vámját az apát megtartotta magának.¹⁹

A források által következetesen civitas-nak nevezett Pécsvárad a középkor végére valóban közepes városfunkciót ellátó földesúri városnak, mezővárosnak tekinthető, amelyik városiasság tekintetében valóban egy szinten állhatott a világi kézen lévő Siklóssal.²⁰

A Kubinyi András által felállított rendszernek azonban – objektív okok miatt kiküszöbölhetetlen – hibája, hogy a magyar középkorra vonatkozó források szegényesége miatt diakron vizsgálatokat nem tesz lehetővé. Az egyes települések városiasságát mutató adatok többsége a 15. és a 16., kisebb része pedig a 14. századból származik. Egyébként a vizsgálati szempontok többsége is csak és kifejezetten a késő középkor (15–16. század) viszonyai között állja meg a helyét. A korábbi századokra vonatkozóan valószínűleg más koordinátarendszert kellene felállítani, ugyanakkor az is bizonyos, hogy a forráshiány miatt ezt a rendszert nem lehetne érdemleges adatmennyiséggel feltölteni.²¹ Van természetesen jó néhány olyan település, amelynek 11–13. századi történelméről rendelkezünk annyi információval, hogy a korszakban betöltött központi hely szerepük vizsgálható legyen. Ilyen Pécsvárad is, amelynek Árpád-kori históriájáról viszonylag sok adat áll rendelkezésre. Ezek vizsgálata alapján – legalább viszonylagosan – megrajzolható, hogy Pécsvárad a 14. századot megelőzően milyen helyet töltött be a magyarországi településhierarchiában.

¹⁸ A konvent okleveleiben mindig az oklevél kiadásának időpontját (datum) tüntette fel, a jogcselekmények megtörténének idejéről (actum) sajnos, nincs információnk. Ennek nyomán nem tudjuk megmondani, hogy a konvent mennyiben végezte napra készen az oklevéladó tevékenységét.

¹⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. V/2. 490–493. Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. /Dunántúli Dolgozatok Történettudományi sorozat 2./ Pécs, 1988. 62–63.

²⁰ Kubinyi, 2001. 48.

²¹ A forrásadottság, a források fennmaradásának esetlegessége még a késő középkori adathalmazok esetében is figyelembe veendő, illetve emiatt az adathalmazok korrigálandók, mint arra Kubinyi András több helyen fel is hívja a figyelmet. Kubinyi, 2000. 19., 23., 30., 37–38.

Pécsvárad településfejlődésének gyújtópontjában az itt alapított bencés apátság állt. A monostort I. István király alapította 1015-ben, felszentelésére pedig 1038-ban került sor.²² A szent király általi korai alapítás nagy presztízst adott a monostornak, amely az Árpádok uralkodócsaládjával kifejezetten bizalmas és gazdag adományokat eredményező kapcsolatot tartott fenn. A monostor a 13. század elején – miként azt az ekkor készült, bár 1015-re datált alapítólevele²³ is bizonyítja – az ország egyik leggazdagabb bencés apátsága volt. Nem kételkedhetünk azonban abban, hogy a pécsváradai monostor már alapításakor is jelentős gazdagságot mondhatott magának.²⁴ Ezt bizonyítja Szent István nagyobbik legendájának a szerzője, aki saját koráról – a 11. század utolsó harmadáról – nyilatkozva jelentette ki, hogy „... a Vas-hegy lábánál [...] mindmáig virul a szerzetesi gyülekezet a Regula rendjében, s mivel bővelkedik a fenntartásához kellő múlandó javakban, nincs is másra szüksége, csak arra, hogy az övéi és mások lábát az evangélium szerint megmosogassa.”²⁵ Talán az sem véletlen, hogy Pécsvárad a korai magyar elbeszélő irodalomban is jelentős szerepet játszott.²⁶ A monostor igen előkelő helyet vívott ki magának a beregi sógyezmény megkötésekor is, amelynek értelmében az apát 2000 kocka kőso tárolására kapott felhatalmazást, ugyanannyira, mint Esztergom, Fehérvár, Zirc és Pilis,²⁷ a Dél-Dunántúlon pedig a pécsváradai apáton kívül csak a pécsi püspök tarthatott fenn sóraktárakat.²⁸ Pécsvárad nagy tekintéllyel rendelkező apátja a 13. században számos pápai megbízást teljesített.²⁹ Az apát és a monostor tekintélye révén a kon-

²² A pécsváradai monostor alapításának kronológiájához I. Kristó Gyula: Szent István pécsváradai okleveléről. In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc Szabados György. Szeged, 2000. 307–321. (a továbbiakban: Kristó, 2000.)

²³ *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992. 63–80.

²⁴ Kristó Gyula szerint az alapítólevél a 11. századi valóságnak megfelelően őrizte, őrizhette meg a monostor szolgálatára rendelt 200 vitézt, illetve az apát kíséretével adott 12 lovast, a Szent Péter-egyháznál tartandó piac jogát, illetve az apát jogát a szolgálat alól kibújni igyekvő személyek elűzésére. Kristó, 2000. 317–320.

²⁵ Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, 1999. A legendát Kisdi Klára fordította. 280.

²⁶ Kőfalvi Tamás: A pécsváradai konvent hiteleshelyi tevékenysége 1254–1526. In: Pécsvárad. Szerk.: Fűzes Miklós. Pécsvárad, 2001. (a továbbiakban: Kőfalvi, 2001.) 206–210.

²⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844. III/2. 320–322. és 329.

²⁸ Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Pécs, 1975. /Dunántúli dolgozatok 8./ 26.

²⁹ Kőfalvi, 2001. 203–204.

vent hiteleshelyi oklevéladó tevékenysége – jóllehet első emléke csak 1254-ből maradt fenn – már a 13. század első évtizedeiben megindulhatott.³⁰ Az apátság tekintélye, a hiteleshelyi ügyintézés lehetősége, valamint a fentebb már említett két vásár jelentős vonzerőt biztosított a település számára. Már a 13. század közepén jelentős számú, önállóságukat az apáttal szemben is megvédeni képes hospes lakossággal találkozunk, amelynek Olaszfalva nevű településrészén külön hetipiac alakult ki.

Mindezeket figyelembe véve elmondható, hogy Pécsvárad az Árpád-kor folyamán – természetesen nem a késő középkorra alkalmazott szempontok alapján – jóval jelentősebb szerepet játszott a kelet-dunántúli régióban, mint a 15–16. században. Az, hogy ezt a szerepét nem sikerült megőriznie több tényező együttes következménye, amelyek közül azonban talán az apáti földesuraság visszahúzó ereje volt a leg meghatározóbb.³¹

³⁰ A pécsváradai konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban (1254–1301). In: *Capitulum I. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből.* Szerk.: Koszta László. Szeged, 1998. 131–151.

³¹ Pécsvárad megrekedő fejlődésére I. Kófalvi Tamás: *Egy nagyreményű település: Pécsvárad az Árpád-korban.* In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora árpád-kori Magyarországon.* Szerk.: Kisné Cseh Julianna. /Tatabányai Múzeum Tudományos füzetek 6./ Tatabánya, 2002. 203–216.

TAMÁS KŐFALVI
Pécsvárad als zentraler Ort im Mittelalter

Pécsvárad war am Ende des Mittelalters (im 15–16. Jahrhundert) eine kaum als Stadt nennbare Siedlung. Der Autor sucht die Antwort darauf, was für eine Rolle Pécsvárad im früheren Zeitabschnitt unter den ungarischen Siedlungen einnahm. Die Studie fasst die Daten zusammen, mit deren Hilfe die Frühgeschichte der Siedlung dargestellt werden kann.